

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

**Περικλέους
Ἐπιτάφιος**

Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου
Θεωρητική Κατεύθυνση

Για τον καθηγητή

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
Περικλέους Επιτάφιος

Βιβλίο για τον καθηγητή

ΤΑΞΗ Γ' ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου και ΤΕΕ τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Περικλέους Επιτάφιος

Βιβλίο για τον καθηγητή

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

Συγγραφέας
Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος

Συντονισμός για
το Παιδαγωγικό
Ινστιτούτο
Κώστας Μπαλάσκας,
Σύμβουλος Π.Ι.

Επιμέλεια έκδοσης
Χρίστος Γ. Ρώμας

Περιεχόμενα

Προλογικό Σημείωμα Σελ. 7

I. ΟΔΗΓΙΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

1. Γενικές οδηγίες 9

2. Ειδικότερες οδηγίες 10

3. Πρόταση προγραμματισμού διδασκαλίας 11

II. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΚΑΙ Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ

1. Η Εισαγωγή 13

2. Τα λεξιλογικά σχόλια 16

3. Προσθήκες στις ερμηνευτικές σημειώσεις 17

4. Τα θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις 23

5. Η εικονογράφηση 26

6. Τα παράλληλα χωρία 26

7. Οι νεότεροι μελετητές για τον Επιτάφιο 27

Βιβλιογραφικός οδηγός 35

Προλογικό σημείωμα

Το «Βιβλίο του Καθηγητή» είναι οπωσδήποτε το στοιχείο της σχολικής πράξης που έχει την πενιχρότερη ιστορία στη χώρα μας. Αν και ήδη από τη μεταρρύθμιση του 1964 είχε επισημανθεί η ανάγκη εφοδιασμού των εκπαιδευτικών της σχολικής έδρας με αξιόπιστα και περιεκτικά βοηθήματα, τουλάχιστον στην περιοχή που μας αφορά, στη διδασκαλία αρχαιοελληνικών κειμένων, μόνο το 1988 έγινε η πρώτη σημαντική προσπάθεια, με την έκδοση από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο του βιβλίου *Η διδασκαλία των Ομηρικών επών της Ελ. Κακριδή*.

Φυσικό λοιπόν είναι η δομή και το περιεχόμενο του «Βιβλίου του Καθηγητή» να παραμένει ένα από τα πιο δυσεπίλυτα προβλήματα, που μόνο με την επίμονη συλλογική προσπάθεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, του συγγραφέα του βιβλίου και των αποδεκτών του – φιλολόγων, αλλά και όσων άλλων ενδιαφέρονται για την παιδεία μας, θα μπορέσει να φτάσει σε μια αποδεκτή και πραγματικά βοηθητική του ερμηνευτικού έργου μορφή.

Με αυτά τα δεδομένα, το «Βιβλίο του Καθηγητή» για τη διδασκαλία του «Περικλέους Επιταφίου» του Θουκυδίδη στη Γ' Λυκείου είναι, τουλάχιστον για τον συγγραφέα του, πρόπλασμα βιβλίου· θα περιμένουμε τη δοκιμασία του στο δύσβατο πεδίο της σχολικής μας πράξης, για να προσπαθήσουμε να δώσουμε σ' αυτό την οριστικότερη του μορφή. Εδώ θέλουμε να υπογραμμίσουμε τον κατεξοχήν χρηστικό χαρακτήρα του, που υπαγορεύει την αξιοποίησή του με τον συνεχή συσχετισμό του με το διδακτικό εγχειρίδιο του μαθητή.

I. Οδηγίες διδασκαλίας

A'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ

1. Ο φιλόλογος που θα διδάξει τον *Περικλέους Επιτάφιο* του Θουκυδίδη καλό είναι, πριν μπει στην τάξη για το πρώτο μάθημα:

α) Να βεβαιωθεί ότι έχει μελετήσει πρόσφατα τις σελ. 2-4, 15, 31-32 και 34-36 του Προγράμματος Σπουδών (Π.Σ.) του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, που αναφέρονται είτε γενικά στη διδασκαλία αρχαιοελληνικών κειμένων είτε, ειδικότερα, στη διδασκαλία του *Επιταφίου*.

β) Να έχει μελετήσει στο σύνολό του τόσο το σχολικό εγχειρίδιο (για τους μαθητές), όσο και το «Βιβλίο του Καθηγητή», ιδιαίτερα όταν πρόκειται να διδάξει για πρώτη φορά τον *Επιτάφιο* με την αναθεωρημένη έκδοση του σχολικού εγχειρίδιου.

γ) Να έχει μελετήσει, από το Π.Σ., τα όσα αφορούν στην αξιολόγηση των μαθητών στο μάθημα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας από το πρωτότυπο.

δ) Να καταρτίσει με ιδιαίτερη φροντίδα τον προγραμματισμό διδασκαλίας του *Επιταφίου* για το σκοπό αυτό παραθέτουμε παρακάτω, στις σελ. 9-10 τη δική μας πρόταση, που δεν πρέπει να θεωρηθεί υποχρεωτική για τον διδάσκοντα, αλλά απλώς συμβουλευτική.

2. Κατά το πρώτο μέρος της πρώτης ώρας θα ξεναγήσει τους μαθητές στο σχολικό τους εγχειρίδιο: θα δείξει τη δομή του και θα επιμείνει στον τρόπο της οργανικής σύνδεσης των διαφόρων μερών του μεταξύ τους, ώστε να γίνει η κατά το δυνατό καλύτερη εκμετάλλευση της εισαγωγής, των υποσελίδιων λεξιλογικών σχολίων, των ερμηνευτικών σημειώσεων, των θεμάτων για μελέτη-ερωτήσεων, όπως και των κειμένων που αποτελούν το «Επίμετρο» του βιβλίου.

3. Κατά την πορεία της ερμηνείας του *Επιταφίου*, καλό είναι:

α) Να περιορίζεται ο λεξιλογικός, γραμματικός και συντακτικός

σχολιασμός στον απαραίτητο για την κατανόηση του κειμένου, ώστε να μένει ώρα για τη νοηματική-αισθητική επεξεργασία μιας σχετικά σημαντικής διδακτικής ενότητας (κατά μέσο όρο 12 στίχων αρχαίου κειμένου ανά διδακτική ώρα).

β) Να γίνονται οι, χρησιμότεροι, συσχετισμοί του αρχαιοελληνικού λόγου με τη νεοελληνική πραγματικότητα, σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο της γλώσσας, με τη μετάφραση και την προσεκτική σύγκριση των εκφραστικών τρόπων της αρχαιοελληνικής με τους τρόπους της νεοελληνικής· στο επίπεδο των ιδεών, με τη συζήτηση του περιεχομένου της διδασκόμενης ενότητας από τη σημερινή οπτική γωνία.

γ) Να γίνεται, όπου κρίνεται χρήσιμο, υπόμνηση της ιδιοτυπίας της παρουσίας του *Επιταφίου* (ως δημηγορίας) μέσα στο αυστηρά ιστορικό έργο του Θουκυδίδη (Βλ. Εισαγωγή, σελ. 10 κεξ.). ο *Επιτάφιος* δεν είναι ιστορικό κείμενο, αλλά έντεχνος ρητορικός λόγος, με όλα τα χαρακτηριστικά του διαφορετικού από την ιστοριογραφία λογοτεχνικού αυτού είδους. Με τον τρόπο αυτό αφενός θα υποχρεωθούμε να επιστημαίνουμε και να κάνουμε τους μαθητές ικανούς να αναγνωρίζουν τα στοιχεία της ρητορικής τέχνης, που επιστρατεύει ο αγορητής, για να πείσει και να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του, και αφετέρου θα αμβλύνουμε την οξύτητα, με την οποία εμφανίζεται, σε αρκετά σημεία του *Επιταφίου*, το πρόβλημα της ανταπόκρισης του λόγου του ρήτορα στην ιστορική πραγματικότητα της στιγμής, κατά την οποία απαγγέλληκε.

Β' ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ

1. Κατά τη (διαφοροποιημένη) πορεία διδασκαλίας, που θ' ακολουθηθεί για τα κεφάλαια 34, 35, 43, 44, 45 και 46 του *Επιταφίου*, θα ληφθούν υπόψη οι οδηγίες του Προγράμματος Σπουδών για τη διδασκαλία αρχαιοελληνικών κειμένων από μετάφραση. Στη διαδικασία της ερμηνείας καλό είναι ο καθηγητής να επιστημαίνει τις αντιστοιχίες (λέξεων ή φράσεων) του νεοελληνικού με το αρχαίο κείμενο, έτσι ώστε να γίνει αντιληπτή η πυκνότητα του ύφους του Θουκυδίδη. Επίσης, στο τέλος της ερμηνείας καθενός από τα κεφάλαια αυτά, χρήσιμο εί-

και ο καθηγητής να διαβάξει το αντίστοιχο αρχαιοελληνικό κείμενο.

2. Με την προοπτική ότι, στο αμέσως επόμενο διάστημα του ίδιου σχολικού έτους, θα διδαχτούν κείμενα φιλοσοφικού στοχασμού, που συσχετίζονται με τον *Επιτάφιο* (καθώς αναφέρονται και στην πολιτική θεωρία), κρίνεται σκόπιμο ο καθηγητής να έχει μελετήσει τα σχετικά διδακτικά εγχειρίδια (*Πλάτωνα Πρωταγόρας και Πολιτεία*, *Αριστοτέλη Ηθικά Νικομάχεια και Πολιτικά*), ώστε να εντοπίσει τα κεφάλαια, στα οποία τα κείμενα αυτά πραγματεύονται θέματα και ιδέες που συναντούμε και στον *Επιτάφιο*. Αυτός ο εντοπισμός θα του υπαγορεύσει να προλειάνει το έδαφος, καθώς θα ερμηνεύει τον *Επιτάφιο*, για γόνιμους συσχετισμούς με τα κείμενα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, όταν με τη σειρά τους ερμηνευτούν στην τάξη του.

3. Γενική θεώρηση. Ύστερ' από την ολοκλήρωση της ερμηνευτικής εργασίας, θα επιχειρηθεί η συνολική θεώρηση του έργου. Με βάση τη διδασκαλία που συντελέστηκε στη σχολική αίθουσα και το περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου, οι μαθητές θα κληθούν να δώσουν τη δομή, το νοηματικό περιεχόμενο του *Επιταφίου*, τις σημαντικότερες ιδέες που εκφράζονται σ' αυτόν και ν' αξιολογήσουν τη σημασία του για τη συγκεκριμένη στιγμή της αθηναϊκής ιστορίας και για το σημερινό άνθρωπο. Τέλος, να παρουσιάσουν τον *Επιτάφιο* ως έκφραση της ιδεολογίας και των θεσμών της αθηναϊκής δημοκρατίας της κλασικής εποχής και να τον αποτιμήσουν ως λογοτεχνικό κείμενο.

Γ'. ΠΡΟΤΑΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Με δεδομένα: Το ότι το πρόγραμμα σπουδών διαθέτει είκοσι ώρες για τη διδασκαλία του *Επιταφίου*, και μάλιστα στην αποδοτικότερη περίοδο του σχολικού έτους· την έκταση του κειμένου που θα διδαχτεί· τα σχετικά πλούσια λεξιλογικά σχόλια· το ότι έξι από τα δεκατρία συνολικά κεφάλαια θα διδαχτούν από μετάφραση, και το ότι το κείμενο αυτό έχει μακρά παράδοση στη σχολική μας πράξη και είναι γνωστό στους διδάσκοντες, φαίνεται ρεαλιστική η προσ-

δοκία ότι ο λόγος αυτός του Περικλή μπορεί να ερμηνευτεί ολόκληρος, αλλά και να γίνει επαρκής πραγμάτευση των περιεχομένων του, ώστε να επιτευχθούν οι σκοποί διδασκαλίας, όπως αυτοί εκτίθενται στο πρόγραμμα σπουδών.

Λοιπόν, για ν' αποφευχθεί το ενδεχόμενο να μην ολοκληρωθεί ή να γίνει προβληματική η διδασκαλία του, είναι απαραίτητο ο καθηγητής να προγραμματίσει, πριν από την πρώτη ώρα διδασκαλίας του *Επιταφίου*, την ολοκληρωμένη πορεία της, ώστε με αίσθημα ασφάλειας να προχωρήσει στην ερμηνεία των επιμέρους ενοτήτων του, από την εισαγωγή ως τη γενική θεώρηση.

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, δίνουμε μια πρόταση προγραμματισμού, κάθε άλλο παρά υποχρεωτική για τον συνάδελφο. Έτσι, οι είκοσι ώρες μπορούν να επιμεριστούν άνισα σε τέσσερις ενότητες, ως εξής:

α) Διδασκαλία της εισαγωγής και των κεφαλαίων 34, 35 και 36, ταυτόχρονα, ώρες 5.

Είναι προτιμότερο η εισαγωγή να μη διδαχτεί ως θεωρητικό μάθημα συνεχώς από την αρχή ως το τέλος της, γιατί έτσι απομακρυνόμαστε από το κείμενο και το ενδιαφέρον των μαθητών πέφτει σε χαμηλά επίπεδα. Αντίθετα, η εισαγωγή εξυπηρετεί λειτουργικότερα την ερμηνευτική μας προσπάθεια, αν επιχειρήσουμε την ταυτόχρονη διδασκαλία της με τα πρώτα κεφάλαια του κειμένου ως εξής: την πρώτη ώρα διδάσκουμε το πρώτο κεφάλαιό της (Θουκυδίδης Ολόρου Αιμίουσις) και (από μετάφραση) το κεφ. 34· τη δεύτερη ώρα το τρίτο κεφάλαιο της εισαγωγής (Περικλής ο Ξανθίππου) και το κεφ. 35 (από μετάφραση)· την τρίτη ώρα, τις παραγράφους ι-ιι του δεύτερου κεφαλαίου της εισαγωγής· την τέταρτη και πέμπτη διδακτική ώρα, την παράγραφο ιν του δεύτερου κεφαλαίου της εισαγωγής και το κεφ. 36 του κειμένου.

β) Διδασκαλία των κεφαλαίων 37-42 του κειμένου, ώρες 12.
Ρυθμός διδασκαλίας: 12 περίπου στίχοι την ώρα.

γ) Διδασκαλία (από μετάφραση) των κεφ. 37-42 του *Επιταφίου* και του τέταρτου κεφαλαίου (το πρόβλημα της πατρότητας του *Επιταφίου*) της εισαγωγής, ώρες 2, και

δ) Γενική θεώρηση του *Επιταφίου* (βλ. παραπάνω, σελ. 11), ώρα 1.

II. Το διδακτικό εγχειρίδιο και η αξιοποίησή του

1. Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α) Γενικότητες.

Η εισαγωγή που προτάσσεται στο αναθεωρημένο σχολικό εγχειρίδιο (σελ. 5-23) αποτελεί ανάπλαση εκείνης που προτασσόταν στο κείμενο του *Επιταφίου* στις προηγούμενες εκδόσεις του ΟΕΔΒ. Οι λόγοι που υπαγόρευσαν αυτή την ανάπλαση, οι κυριότεροι, ήταν δύο: α) Να αποχτήσει η εισαγωγή αυτάρκεια, ώστε να μην είμαστε υποχρεωμένοι να καταφεύγουμε, για την ολοκληρωμένη ενημέρωση των μαθητών, στις εισαγωγές σχολικών εγχειριδίων με θουκυδίδια κείμενα που διδάσκονται σε προηγούμενες τάξεις (ή και άλλων μαθημάτων, π.χ. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*): έτσι, προστέθηκαν τα κεφ. Α' (Θουκυδίδης Ολόρου Αλιμούσιος, σελ. 5) και Γ' (*Περικλής ο Ξανθίππου*, σελ. 18), όπως και παράγραφοι στο κεφ. Β'.

β) Να εξασφαλιστεί η αποδοτικότερη διδασκαλία της, με: ι) την προσθήκη κατατοπιστικών πλαγιοτίτλων· ιι) την αφαίρεση ορισμένων παραγράφων (ή και μόνο στίχων) της προηγούμενης εισαγωγής, που είχαν προκαλέσει δυσκολίες στην κατανόησή τους από τους μαθητές, χωρίς να προσφέρουν ουσιαστικότερη κατατόπιση, και ιιι) τη μετάθεση στο τέλος της εισαγωγής (ως κεφάλαιο Δ', σελ. 22) της παραγράφου που αναφέρεται στο πρόβλημα της πατρότητας του *Επιταφίου*: μάλιστα προτείνεται η διδασκαλία του κεφαλαίου αυτού να γίνει μετά την ολοκλήρωση της ερμηνείας του *Επιταφίου* και πριν από τη γενική θεώρηση (βλ. παραπάνω, σελ. 11).

Με τη νέα της μορφή η εισαγωγή, εκτός από τις πληροφορίες που περιέχει για την προσωπικότητα του Θουκυδίδη και του Περικλή, για την ιδιομορφία των επιταφίων λόγων και ιδιαίτερα του *Επιταφίου* που θα ερμηνεύσουμε, συνδέεται, κατά κανόνα, με τα πραγ-

ματολογικά και ερμηνευτικά στοιχεία που δίνονται στις ερμηνευτικές σημειώσεις που συνοδεύουν το κείμενο. Λοιπόν, καλό είναι ο διδάσκων να επιδιώκει την οργανική σύνδεση των πληροφοριών που παρέχει η εισαγωγή με το περιεχόμενο του κειμένου, όπου αυτό προσφέρεται, για παιδαγωγικά χρήσιμη επανάληψη και εμπέδωση: με αυτό τον τρόπο η εισαγωγή θα λειτουργεί συνεχώς ως χρηστικό όργανο και κείμενο αναφοράς και δε θα απωθηθεί, μετά τη διδασκαλία των πρώτων κεφαλαίων, στο βάθος της μνήμης των μαθητών, που θα την ανακαλέσουν μόνο λίγες ώρες πριν από τις εξεταστικές δοκιμασίες τους. Άλλωστε αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο, στην πρόταση προγραμματισμού που κάνουμε (βλ. παραπάνω, σελ. 11), η διδασκαλία της εισαγωγής διαπλέκεται με την ερμηνεία των πρώτων κεφαλαίων του κειμένου.

6) Προσθήκες στην Εισαγωγή του διδακτικού εγχειριδίου.

Παρότι, απ' όσα εκτέθηκαν παραπάνω, έγινε προσπάθεια η εισαγωγή του βιβλίου να είναι επαρκής, κρίνεται σκόπιμο να προστεθεί εδώ μια συμπληρωματική πληροφόρηση για τον διδάσκοντα, ώστε ν' αντιμετωπιστούν, χωρίς προσφυγή σε ποικίλα βοηθήματα, ορισμένα προβλήματα που είναι ενδεχόμενο να προκύψουν κατά την πορεία της διδασκαλίας της εισαγωγής ή και του κειμένου του Επιταφίου. Με αυτό το σκεπτικό, δίνονται εδώ συμπληρωματικά:

1) Στην παράγραφο «Ύφος και γλώσσα του Επιταφίου» (σελ. 15):

Η γλώσσα του Θουκυδίδη είναι βέβαια η αττική της κλασικής εποχής, όπως αυτή έχει διδαχτεί από το γνωστό σχολικό εγχειρίδιο, παρουσιάζει όμως ορισμένες ιδιοτυπίες. Συγκεκριμένα: επιβιώσεις φωνητικών γνωρισμάτων της ιωνικής διαλέκτου, που λίγες δεκαετίες μετά (με τον Λυσία, τον Ξενοφώντα, τον Πλάτωνα, τον Δημοσθένη) θα παύσουν να εμφανίζονται στην απόλυτα συνεπή μορφή της αττικής διαλέκτου. Από αυτές τις επιβιώσεις οι σημαντικότερες είναι:

- αἰεί (χρονικό επίρρημα), αντί αεί·
- ἐς (πρόθεση), αντί εἰς, είτε στη σύνταξη (ἐς τὰ δημόσια) είτε στη σύνθεση (ἐπεσέρχεται)·
- ξύν (πρόθεση), αντί σύν (ξυνεκφέρει, ξυνελών)·

- διπλό σ αντί του διπλού τ (κυπαρισσίνας, εκπλήσσει, ἦσσον)
- σύμπλεγμα ρσ, αντί του διπλού ρ (ἄρσσει), και
- ι, αντί ει, και τόνος στην παραλήγουσα, αντί στην προπαραλήγουσα, πρωτοκλίτων θηλυκών (ὠφελία, αντί ὠφέλεια).

Στο λεξιλόγιο, ο Θουκυδίδης:

- στη θέση θηλυκού ουσιαστικού, χρησιμοποιεί το ουδέτερο του συστοίχου επιθέτου (τὸ λυπηρόν, αντί ἡ λύπη· τῶ πιστῶ αντί τῆ πίστει· τὸ εὐδαιμον, αντί ἡ εὐδαιμονία):

- χρησιμοποιεί πολυσύλλαβα σύνθετα ρήματα, για να δηλώσει ταυτόχρονα περισσότερες από μια επιρρηματικές σχέσεις (προσκατέλιπον, ξυγκατοίκισαντες, ἐπεσέρχεται).

Τέλος, το ύφος του Θουκυδίδα, εκτός από τη συχνή χρήση δυναμικών αντιθέσεων, χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από:

- το «υπερβατόν» σχήμα (διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ τε ἅμα ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἐν τῇ γῆ ἐπὶ πολλὰ ἡμῶν αὐτῶν ἐπίπεμψιν. Ἡ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνώμενος ἀναίσθητος θάνατος·

- τη βραχυλογία, που μας υποχρεώνει σε πολύ πιο αναλυτική απόδοση των διανοημάτων του στη νέα ελληνική (τοὺς ἐκ τῶν πολέμων· ἡ πλήρης διατύπωση θα ήταν: τοὺς ἐν τῶ πολέμῳ θανόντας καὶ ἐκ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἀναιρεθέντας. Κτησάμενοι πρὸς οἷς ἐδέξαντο... ἡμῖν προσκατέλιπον· ἃ ἐδέξαντο, πρὸς τούτοις ἃ ἐκτήσαντο κατέλιπον ἡμῖν. Ἔρχεται ἐς πῆραν· ἐς πῆραν ἐρχομένη ἀποδείκνυται).

2) Στην παράγραφο «Ἡ ρητορική δεινότητα του Περικλή» (σελ. 20-21), προσθέτουμε την άποψη του M. Croiset:

«Πράγματι, καμιά προσωπικότητα δεν αντιπροσωπεύει καλύτερα την Αθήνα του 5. π.Χ. αιώνα από τον Περικλή. Στο βαθμό που ένα ιδανικό μπορεί να γίνει πραγματικότητα, ο Περικλής πραγματοποιούσε το ιδανικό του λαού που τον ανακήρυξε ηγέτη του. Ο Περικλής διέθετε κύρος που πήγαζε από τη φύση του και που οφειλόταν τόσο στον χαρακτήρα, όσο και στα χαρίσματά του. Η ρητορική του δεινότητα ήταν αντανάκλαση και του ενός και των άλλων. Στην αρχοντική εξωτερική εμφάνισή του ανταποκρινόταν η ανωτερότητα του πνεύματός του, του θρεμμένου με τη φιλοσοφία (φίλος και προ-

στάτης του Αναξαγόρα)... Δεν διέκρινες σ' αυτόν καμιά χαμέρπεια ή μικρότητα, είτε στον χαρακτήρα είτε στις πεποιθήσεις του, όπως επίσης και καμιά υπερβολή. Άνθρωπος της δράσης και της πρωτοβουλίας, ήξερε, μας λέει ο Θουκυδίδης, εξίσου καλά να καλμάρει τον υπερβολικό ενθουσιασμό του πλήθους και να του δίνει κουράγιο στις ώρες της λιποψυχίας.

Ένα ένστικτο μεγαλείου ενέπνεε την πολιτική του και γινόταν αισθητό στις αγορεύσεις του· αλλά το ένστικτο αυτό σαν να ήταν διαποτισμένο από το μέτρο. Τις πιο πολλές φορές οι αγορεύσεις του ήταν σοβαρές, απλές, γεμάτες φως και λογική· μαζί μ' αυτά αναμειγνύονταν μια χάρη, που είχε αποτέλεσμα την πειθώ. Καμιά φορά επίσης αποκαλυπτόταν η εσώτατη δύναμη της ισχυρής φύσης του· και τότε εκρηγνύονταν τα αποφασιστικά και καταλυτικά επιχειρήματά του, που ανέτρεπαν τα πάντα και που (οι σύγχρονοί του) τα παρομοίαζαν με αστροπελέκια. Ύστερ' απ' αυτά γίνεται ξεκάθαρο ότι η ρητορική του δεινότητα είχε ελεύθερο ρυθμό και κίνηση, που όμως δεν τα ανευρίσκουμε στις δημηγορίες, τις τόσο πιεστικά συμπυκνωμένες, που έχειβάλει στο στόμα του ο Θουκυδίδης».

(M. Croiset, *La civilisation de la Grèce Antique*, Παρίσι, 1969, σελ. 187)

Γενικότερα, για ό,τι αφορά στον Περικλή, χρήσιμο συμπλήρωμα είναι ο ομώνυμος «Βίος» του Πλουτάρχου, όπως έχει αποδοθεί υποδειγματικά από τον Γ. Οικονόμου στο σχολικό εγχειρίδιο (έκδοση ΟΕΔΒ) «Πλουτάρχου Βίοι».

2. ΤΑ ΛΕΞΙΛΟΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Στο διδακτικό εγχειρίδιο το αρχαίο κείμενο συνοδεύεται από σχολιασμό, κατά κύριο λόγο λεξιλογικό. Ενδεχομένως ο σχολιασμός αυτός θα θεωρηθεί ότι είναι πιο εκτεταμένος απ' ό,τι συνήθίζεται στα σχολικά εγχειρίδια (καθώς δε μεταφράζονται μόνο μεμονωμένες λέξεις, αλλά και φράσεις, καμιά φορά και προτάσεις ολόκληρες)· όμως αυτός ο σχετικός πλεονασμός υπηρετεί με ρεαλισμό τη σχολική

πραγματικότητα, αφού με αυτόν εξοικονομείται πολύτιμος χρόνος, που θα είχε δαπανηθεί στη διαδικασία της μετάφρασης του κειμένου, εις βάρος της νοηματικής επεξεργασίας του.

Επίσης, εφόσον λειτουργεί ως όργανο εργασίας σε λυκειακή τάξη, δεν συντάχτηκε με τη δεοντολογία των φροντιστηριακών ακαδημαϊκών μαθημάτων, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου, εκτός από την προτεινόμενη από τον συγγραφέα του βιβλίου απόδοση μιας λέξης ή μιας φράσης, υπάρχουν και άλλες με επαρκή φιλολογική στήριξη, τις οποίες, ύστερ' από κοπιαστική διαδικασία σύγκρισης, ο συγγραφέας θεώρησε λιγότερο πειστικές (π.χ. για τη φράση του κεφ. 42: «ἀκμῆ τῆς δόξης μᾶλλον ἢ τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν» υποστηρίζονται διαφορετικές αποδόσεις, από τις οποίες σημαντικότερη είναι εκείνη που εκλαμβάνει το ἀπηλλάγησαν ως αποθετικό και μεταφράζει: «έφυγαν από τη ζωή, ενώ στην ψυχή τους πιο πολύ άκμαζε η ελπίδα της νίκης παρά ο φόβος της ήττας»). Σ' αυτές τις περιπτώσεις αποσιωπήθηκαν οι διαφορετικές αποδόσεις, γιατί η σωρευτική συμπάρθεσή τους και εις βάρος του ρυθμού της διδασκαλίας θα απέβαινε και θα προκαλούσε ανομοιομορφίες στη μετάφραση από σχολείο σε σχολείο – κάτι που θα δυσκόλευε τη δίκαιη βαθμολόγηση των γραπτών των μαθητών στις κάθε είδους εξεταστικές δοκιμασίες, στις οποίες υποβάλλονται· και, τέλος, θα δημιουργούσε ατμόσφαιρα φιλολογικού σχολαστικισμού που προδιαθέτει δυσμενώς τους νέους μαθητές μας.

3. ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΣΤΙΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Στο Μέρος Β' του διδακτικού εγχειριδίου έχουν παρατεθεί ερμηνευτικές σημειώσεις κατά κεφάλαιο με πραγματολογικό και ερμηνευτικό περιεχόμενο. Εκτός από την παροχή πληροφόρησης, συμπληρωματικός σκοπός τους είναι η επισήμανση και η πρόκληση για ανάλυση θεμάτων, που ενδεχομένως θα περνούσαν απαρατήρητα, ενώ η σημασία τους για την ερμηνεία του Επιταφίου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική. Η συσχέτισή τους με τα λεξιλογικά σχόλια θα

είναι από κάθε άποψη θετικό στοιχείο της διδακτικής προσπάθειας.

Παρότι οι σημειώσεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν επαρκείς, τις συμπληρώνουμε με τα όσα ακολουθούν και θεωρήθηκε ότι θα διόγκωναν υπερβολικά αυτό το μέρος του βιβλίου (ή ότι η κατανόησή τους από τους μαθητές θα ήταν προβληματική), τις συμπληρώνουμε με τα όσα ακολουθούν, με την ελπίδα ότι μπορούν ν' αποδειχτούν χρήσιμα για τον καθηγητή, ένα περισσότερο που αφορούν σε ιδιαίτερα σημαντικά σημεία του κειμένου και απαιτούν περισσότερη επιμονή για την παιδαγωγικά αποδεκτή ερμηνεία τους:

α) (Προσθήκη στη σημείωση 4 του κεφ. 35).

Κατά πρώτο λόγο χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε τη σημασία (μάλλον τις σημασίες) των δύο όρων (λόγοι και έργα), με την οποία τους συναντούμε στον *Επιτάφιο*: λόγος λοιπόν είναι και ο εκφερόμενος (ανακοίνωση πληροφοριών, διαθέσεων, διανοημάτων κτλ.) και ο ενδιάθετος (στοχασμός, σκέψη)· έργα είναι τα (σημαντικά) αποτελέσματα της ανθρώπινης προσπάθειας, π.χ. τα κάθε είδους οικοδομήματα, αλλά και τα «πολεμικά έργα», οι μάχες, τα κατορθώματα.

Στη συνέχεια, θα θυμηθούμε ότι η ταυτόχρονη διάκριση ενός ατόμου στα λόγια και στα έργα ήδη από την ομηρική εποχή θεωρήθηκε ως ολοκλήρωση του *άγαθού άνδρος*, που ήταν *μύθων τε ρήτηρ και έργων προηκτήρ* (*Διάδα*, I 443). Στον *Επιτάφιο* όμως η σχέση των δύο όρων εμφανίζεται συνήθως αντιθετική, και συγκεκριμένα:

– τα έργα θεωρούνται ανώτερα από τους λόγους (κεφ. 35, 40, 41, 42 και 43)·

– έργα και λόγοι εμφανίζουν σχέση ισοτιμίας (κεφ. 40, 42, 43 και 46)·

– τα έργα εμφανίζονται ως κατώτερα από τους λόγους (κεφ. 36 και 43).

β) (Προσθήκες στις σημειώσεις του κεφ. 37).

ι) Στη σημείωση 3: Στο κεφ. 37 έχουμε μια σειρά από αντιφατικές ιδιότητες, που αποτελούν τα άκρα (υπερβολή ≠ έλλειψη) ενός άξονα, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται η μεσότης, με την αρμονική σύνθεση των άκρων. Η σειρά των αντιφατικών ιδιοτήτων έχει ως εξής:

– δημοκρατία (απόλυτη επικράτηση του δήμου) ≠ ολιγαρχία·

- ισονομία (πᾶσι τὸ ἴσον) ≠ αξιοκρατία (ἀπ' ἀρετῆς).
- ελευθερία ≠ δέος.
- προσωπική ευχαρίστηση ≠ υποταγή στους νόμους.
- αξιοκρατία ≠ συμμετοχή των πενήτων.

Οι Αθηναίοι, κατά τον Περικλή, πέτυχαν την άρση των αντιφάσεων και, με την απομάκρυνσή τους από τις ακραίες στάσεις, έφτασαν στη μεσότητα, στο μέτρον, που χαρακτηρίζει τη δημόσια και την ιδιωτική ζωή τους.

Αυτή η σύνθεση εκφράστηκε στην περιοχή της τέχνης κυρίως με τη δημιουργία του Παρθενώνα, όπου έγινε η σύνθεση του δωρικού και του ιωνικού ρυθμού: ενώ η εξωτερική κιονοστοιχία του αποτελείται από δωρικούς κίονες, η εσωτερική αποτελείται από ιωνικούς: κι ενώ η δωρική κιονοστοιχία στηρίζει τη σειρά των τριγλύφων και των μετοπών που βρίσκονται απάνω της, η ιωνική στηρίζει την περίφημη ζωφόρο του ιωνικού ρυθμού.

ii) Στη σημείωση 4: Η καθιέρωση της αξιοκρατίας στην αθηναϊκή πολιτεία (που τονίζει ιδιαίτερα εδώ ο Περικλής: ἀπ' ἀρετῆς) αρχικά προδιαθέτει για συρρίκνωση της δημοκρατικής αρχής της ισονομίας, αφού σημαίνει τον ενοφθαλμισμό στον κορμό της δημοκρατίας ενός αριστοκρατικού στοιχείου. Όμως αυτός ο ενοφθαλμισμός, για τους πολιτικούς στοχαστές της αρχαιότητας όχι μόνο δεν αλλοίωσε τον χαρακτήρα του πολιτεύματος, αλλά το οδήγούσε στην ανώτερη μορφή του, αφού αυτό το αριστοκρατικό στοιχείο θεωρήθηκε συστατικό της υγείας όλων των πολιτευμάτων, όπως δείχνουν τα κείμενα που ακολουθούν:

«Γιατί το πολίτευμά μας ήταν πραγματικά και σ' εκείνους τους καιρούς κι είναι και τώρα ακόμα στα χρόνια μας το ίδιο, η αριστοκρατία. Με το πολίτευμα αυτό κυβερνιέται η πολιτεία στις ημέρες μας κι εκυβερνήθηκε σχεδόν πάντα και στα περισσότερα χρόνια της ιστορίας της από τους παμπάλαιους εκείνους καιρούς. Την πολιτεία μας άλλοι χαρακτηρίζουν ως δημοκρατία, άλλοι όμως μ' άλλο όνομα, όποιο αρέσει στον καθένα: στην πραγματικότητα όμως είναι η πολιτεία που σ' αυτήν κυβερνούν οι άριστοι με τη φωτισμένη θέληση κι έγκριση του λαού».

(Πλάτων, Μενέξενος, 238 c-d).

«Δίκαιο λοιπόν είναι να ονομάζεται «αριστοκρατία» εκείνο μόνο το πολίτευμα, όπου εξουσιάζουν οι απόλυτα άριστοι ως προς την αρετή πολίτες κι όχι κατά κάποιο σχετικό λόγο ενάρετοι (π.χ. κατά τον πλούτο, την καταγωγή ή την κοινωνική τάξη), διότι μόνο σ' αυτό το πολίτευμα ταυτίζεται η αρετή του αγαθού ανθρώπου και πολίτη, ενώ στα άλλα πολιτεύματα οι ενάρετοι είναι μόνο αναφορικά με το πολίτευμά τους ενάρετοι». (Αριστοτέλης, Πολιτικά VI 7, 1293).

Για το ίδιο θέμα (την αντικατάσταση, στην αθηναϊκή δημοκρατία της από καταγωγή αριστοκρατίας με την ηθική και πνευματική (ἀπ' ἀρετῆς) αριστοκρατία), βλ. και παρακάτω, σελ. 30 κεξ., την ανάλυση του Ι.Θ. Κακριδή.

Άρα, με τον ενοφθαλμισμό της αξιοκρατίας δεν επανέρχεται το ολιγαρχικό πολίτευμα, αλλά απλώς, χωρίς να μπαίνει σε κίνδυνο η δημοκρατική ισονομία των πολιτών, στο θέμα των αρχών και των αξιωμάτων η από καταγωγή αριστοκρατία έχει αντικατασταθεί με την ηθική αξιοκρατία.

iii) Στη σημείωση 4: Με το έλευθέρως, στην αρχή της περιόδου, και με όσα ακολουθούν ως το τέλος του κεφαλαίου, η διαφορά ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη γίνεται ουσιαστική. Ο Kurt von Fritz παρατηρεί: «Η διαφορά γίνεται ουσιαστική σε ό,τι αφορά στο θέμα της ελευθερίας: στην Αθήνα υπάρχει ελευθερία και στην ιδιωτική συμπεριφορά του ατόμου, μια απελευθέρωση από «τὴν καθ' ἡμέραν υποψίαν», άγνωστη στη Σπάρτη. Η ατομική αυτή αυτονομία δεν οδηγεί στην αναρχία, χάρη στην εσωτερική πειθαρχία, στο δέος, που αποτρέπει τον Αθηναίο πολίτη από την ανυπακοή απέναντι των αρχόντων και από την παρανομία, που τα όριά της εδώ διευρύνονται έτσι, που κοντά στους γραπτούς νόμους δρουν, ανασταλτικά κυρίως, οι άγραφοι νόμοι, και μάλιστα εκείνοι που προστατεύουν τους αδυνάτους. Άγραφους νόμους έχουν και οι Σπαρτιάτες (εκεί μάλιστα όλοι οι νόμοι είναι άγραφοι), όμως το κύρος τους είναι απόλυτα εξαρτημένο από την πολιτική κατάσταση της Πελοποννήσου και των δωρικών φυλών: δε βασίζεται σε μια ηθική αντίληψη που να ξεπερνά τα γεωγραφικά και φυλετικά όρια. Στην Αθήνα αντίθετα οι άγραφοι νόμοι απελευθερώνουν το άτομο από την ακαμψία της νομοκρατίας, το εφοδιάζουν με ηθικό και πολιτικό αισθητήριο, ευαί-

σθητο όχι μόνο στους ερεθισμούς της αθηναϊκής ζωής, αλλά και της ελληνικής και, κάτι πολύ σημαντικότερο, ευρύτερα της ανθρώπινης. Στη Σπάρτη οι άγραφοι νόμοι, με τον περιστασιακό τους χαρακτήρα, τον στενά φυλετικό, καθιστούν το άτομο δέσμιος μιας αλύγιστης και από την παράδοση των αιώνων παγιωμένης νομοκρατίας». Και καταλήγει: «Η ελευθερία, έννοια ελληνική, ταυτίστηκε πρώτα στη Σπάρτη με τη νομοκρατία, την αυτονομία και την ισονομία, διευρύνθηκε στην Αθήνα έτσι, που να μπορεί να ασκηθεί σε πλαίσια πανελληνία και αργότερα πανανθρώπινα. Το δέος απέναντι στους άγραφους νόμους αποτέλεσε το κρίσιμο σημείο της αθηναϊκής δημοκρατίας: η παρουσία του απομάκρυνε το φάσμα της αναρχίας και ταυτόχρονα έσωζε την αυτονομία του ατόμου· ο τραυματισμός του οδήγησε σε περιπέτειες πολιτικές με πολύ πικρά αποτελέσματα».

γ) (Προσθήκη στις σημειώσεις του κεφ. 38).

Στους μελετητές του Επιταφίου προκαλεί εντύπωση το ότι ο Περικλής παραλείπει να κάνει αναφορά στα μεγαλοπρεπή δημόσια οικοδομήματα που κοσμούσαν την Αθήνα και η θέασή τους προκαλούσε μια υψηλού επιπέδου αισθητική απόλαυση. Σε σύγκριση με αυτά, απ' ό,τι απέδειξε η αρχαιολογική σκαπάνη, ακόμη και «αί εὐπρεπέστεραι ἴδιαι κατασκευαὶ» έδιναν σαφέστατα πεινχρή εντύπωση.

Το πράγμα γίνεται εντυπωσιακότερο από το γεγονός ότι, ενώ παραλείπει την αναφορά σ' αυτά ο κατεξοχήν δημιουργός τους, ο Περικλής, έχουμε γι' αυτά εκφράσεις θαυμασμού από άλλους συγγραφείς, όπως π.χ. τον Δημοσθένη (στον αποδιδόμενο σ' αυτόν λόγο *Περὶ Συντάξεως*, 28: «οἰκοδομήματα μὲν γε καὶ κόσμον τῆς πόλεως, ἱερῶν καὶ λιμένων καὶ τῶν ἀκολούθων τούτοις, τοιοῦτον καὶ τοσοῦτον κατέλιπον ἐκεῖνοι, ὥστε μηδενὶ τῶν ἐπιγιγνομένων ὑπερβολὴν λελεῖσθαι, προπύλαια ταῦτα, νεώσοικοι, στοαί, τᾶλλα, οἷς ἐκεῖνοι κοσμήσαντες τὴν πόλιν ἡμῖν παρέδωκαν») και τον Πλούταρχο (*Περικλῆς*, 13-14).

Ορισμένοι φιλόλογοι, για να εξηγήσουν αυτή την απρόσμενη παράλειψη, κάνουν λόγο για φθορά του κειμένου του Επιταφίου στο σημείο αυτό.

δ) (Προσθήκη στη σημ. 1 του κεφ. 39).

Ο Kurt von Fritz κατοχυρώνει την ανωτερότητα της αθηναϊκής πολιτείας απέναντι στη σπαρτιατική, επικαλούμενος τη μαρτυρία της ιστορίας για την ανθεκτικότητα που οι δύο πολιτείες έδειξαν στο χρόνο: «Με όλους τους κινδύνους της η αθηναϊκή αντίληψη για την ελευθερία, το νόμο, τη δημοκρατία και γενικότερα τον τρόπο ζωής αποδείχτηκε η μόνη βιώσιμη. Η ιστορική πράξη, κατά τη διάρκεια και μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, φανέρωσε την ανθεκτικότητα της αθηναϊκής ελευθερίας και την ανεπάρκεια της σπαρτιατικής. Όσο κι αν οι Αθηναίοι, μετά τον θάνατο του Περικλή, δεν έδειξαν πάντα την ίδια ηθική και πολιτική ευαισθησία που θεωρητικά γνωρίζαμε στον *Επιτάφιο*· όσο και αν η άμβλυση του εσωτερικού δέους οδήγησε σε μια μορφή αναρχίας, στην επαίσχυντη ήττα, στη σύντομη έστω, τυραννίδα και στην απώλεια της ηγεμονίας, όμως η αθηναϊκή ιστορία μετά τον 4ο αιώνα και ως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αποδείχνει – αν όχι στο πολιτικό, οπωσδήποτε όμως στο πνευματικό πεδίο – μια δύναμη που καθιστά την πόλη αυτή «παίδευσιν τῆς Ἑλλάδος» και όχι μόνο της Ελλάδος.

Αντίθετα, η σπαρτιατική νίκη δεν μπόρεσε να αναπληρώσει τα κενά της απροσάρμοστης στα πανελλήνια θέματα νομοκρατίας των νικητών· γρήγορα ακολούθησε το ξέφτισμα και στον πολιτικό και στον πολιτιστικό τομέα. Από πολύ νωρίς επιφανείς Σπαρτιάτες πολίτες έδειξαν πόσο ασφυκτιούσαν μέσα στο σπαρτιατικό περιβάλλον και άρχισαν να εκπατρίζονται. Τον 4ο κιόλας αιώνα η Σπάρτη αναγκάζεται να ανακηρύξει Σπαρτιάτες πολίτες ξένους. Η απόπειρα του Άγη και του Κλεομένη να ανανεώσουν τη σπαρτιατική νομοκρατία εμβολιάζοντάς την με το πνεύμα των νέων καιρών έμεινε ατελέσφορη, και έτσι τον 2ο αιώνα οι περίφημοι κάποτε σπαρτιατικοί νόμοι και τρόποι ζωής αποτελούσαν υλικό για την ικανοποίηση της περιέργειας Ρωμαίων περιηγητών».

ε) (Πρόσθετη σημείωση στο κεφάλαιο 41).

Ο «απόλυτος ύμνος της Αθήνας» που φιλοτέχνησε στο κεφάλαιο αυτό ο Περικλής έχει το αντίστοιχό του στην τέχνη: τα ανάγλυφα που απεικονίζουν την πομπή των Παναθηναίων στην περίφημη ζωφόρο του Παρθενώνα.

Όμως για σημαντικούς συγγραφείς, κυρίως φιλόλογους και ιστο-

ρικούς, αποτελεί σημείο αντιλεγόμενο κατά πόσο ο ύμνος αυτός αντικατοπτρίζει την ιστορική πραγματικότητα και έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις: βλ. π.χ. τις απόψεις που διατυπώνονται από τον G. Glotz και τον Ι.Θ. Κακριδή (παρακάτω, αντίστοιχα σελ. 28 κεξ. και 30 κεξ.).

στ) (Προσθήκη στη σημείωση 5 του κεφαλαίου 43).

Η σχετική ευκολία, με την οποία πιθανόν οι μαθητές θα μπορέσουν να μεταφράσουν τη φράση «τὸ εὐδαιμον... κρίναντες» δεν πρέπει να παρασύρει την ερμηνευτική διαδικασία σε γρήγορο ρυθμό· αντίθετα, καλό είναι ο βραχυλογικός αυτός συλλογισμός να αναπτυχθεί σε πλήρη κατηγορικό συλλογισμό (με τη μείζονα και ελάσσονα προκειμένη και το συμπέρασμα):

Θεμέλιο της ευτυχίας είναι η ελευθερία

Θεμέλιο της ελευθερίας είναι η ευψυχία (θέλει αρετήν και τόλμην η ελευθερία)

Θεμέλιο της ευτυχίας είναι η ευψυχία

ζ) (Προσθήκη στη σημείωση 3 του κεφαλαίου 45).

Περισσότερα για τη θέση της γυναίκας στην αρχαιοελληνική (φυσικά και την αθηναϊκή) κοινωνία μας δίνει ο Ξενοφών στο κεφ. 7 του Οικονομικού, όπου περιγράφεται αναλυτικά ο ρόλος που διαδραμάτιζε η γυναίκα στην οικονομία του σπιτιού και η κατανομή εργασίας ανάμεσα σε γυναίκα και άντρα.

4. ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗ - ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

(Βλ. και τις σελ. 36-37 του Προγράμματος Σπουδών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου).

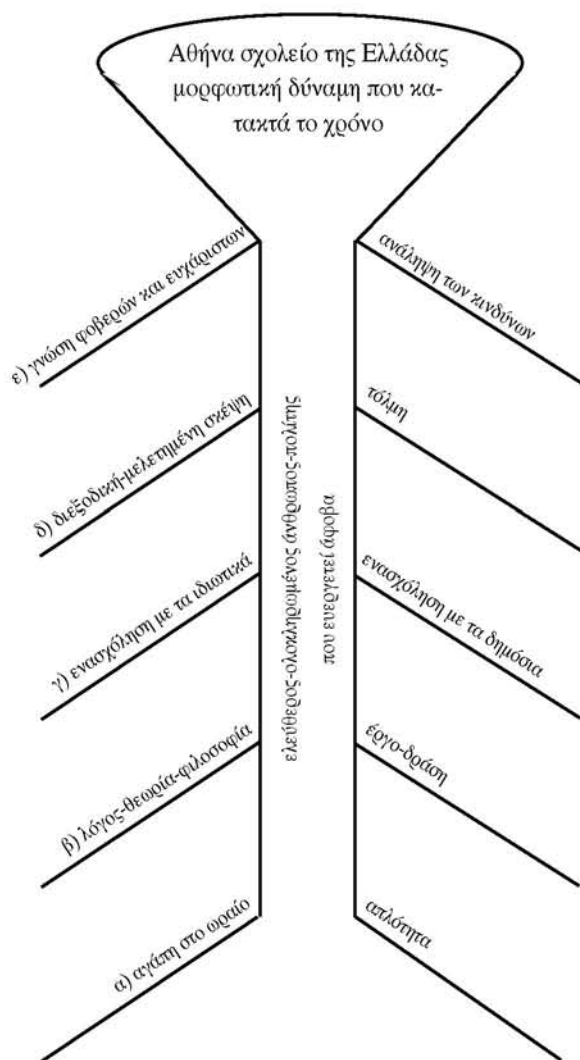
Με τις ερμηνευτικές σημειώσεις του κάθε κεφαλαίου συνδέονται στενά (και συχνά συμπληρώνουν τη λειτουργία τους) τα «Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις» που έχουν παρατεθεί αμέσως μετά. Η παιδαγωγική τους σκοπιμότητα είναι προφανής: αυτή η σκοπιμότητα θα εξυπηρετηθεί, αν ο καθηγητής επιμένει οι απαντήσεις των μαθητών (γραπτές ή προφορικές, κατά τη δική του κρίση) να στηρίζονται κυρίως στην πληροφόρηση που παρέχει το σχολικό τους βιβλίο

και στην ερμηνευτική προσπάθεια που έγινε μέσα στη σχολική αίθουσα. Αυτό βέβαια τον υποχρεώνει, κατά τη διαδικασία της ερμηνείας, να προλειάνει το έδαφος με τις απαραίτητες επισημάνσεις και διευκρινίσεις.

Πρέπει να δηλωθεί με σαφήνεια ότι οι ερωτήσεις του βιβλίου, που αποσκοπούν στην αποφυγή αποπροσανατολισμού από τους σκοπούς της διδασκαλίας του *Επιταφίου*, δεν είναι κατά κανένα τρόπο δεσμευτικές για τον διδάσκοντα. Δική του είναι η ευθύνη της τελικής επιλογής, ποιες από τις ερωτήσεις αυτές πρέπει να συζητηθούν (με τη διατύπωση του βιβλίου ή με παραλλαγή της), ποιες ν' αντικατασταθούν από δικές του και ποιες δε χρειάζεται να συζητηθούν, ιδιαίτερα όταν τα χρονικά όρια διδασκαλίας της ενότητας αποδειχτούν πολύ στενά.

Συμπληρωματικά, ο καθηγητής, αν το κρίνει σκόπιμο, μπορεί να προκαλέσει τους μαθητές να καταρτίσουν παραστατικά διαγράμματα, που απλουστεύουν και εποπτικοποιούν τις μεταξύ των εννοιών σχέσεις, όπως αυτό που παραθέτουμε για το κεφάλαιο 40 (από το διδακτικό εγχειρίδιο της Α. Ηλιοφώτου και του Γ. Παρανή, του Υπουργείου Παιδείας Κύπρου):

Την ακεραίωση του Αθηναίου και την αναγωγή της Αθήνας σε πνευματικό κέντρο ολόκληρης της Ελλάδας αποδίδει το πιο κάτω σχήμα:

5. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

«Πρωταρχικό ρόλο στην ορθή κατανόηση του κειμένου (αρχαιοελληνικού) παίζει η αρχαιολογία», υπογράμμισε ο Γ. Μπακαλάκης ακολουθώντας την αρχή αυτή εφοδιάσαμε το διδακτικό εγχειρίδιο με εικαστικό υλικό αντλημένο από την αρχαιοελληνική τέχνη.

Το κύριο μέρος του υλικού αυτού συνδέεται άμεσα με τον *Επιτάφιο*, αφού προέρχεται από τις ανασκαφές στο «κάλλιστον προάστειον τῆς πόλεως», τον Κεραμεικό, που, ακόμα και όταν δεν είναι σύγχρονο με την εκφώνηση του *Επιταφίου* (431 π.Χ.), σχετίζεται με τα έθιμα ταφής στην αρχαία Αθήνα. Μόνο οι εικόνες των σελίδων 7, 19, 34, 35, 40, 41, 44-45, 56 προέρχονται από μνημεία άλλων αρχαιολογικών χώρων, και όχι του Κεραμεικού. Μάλιστα, για να λειτουργήσουν παιδευτικά μέσα στο βιβλίο και να μην αποτελούν απλώς διακοσμητικό στοιχείο, σε ορισμένες από αυτές βάλαμε ως λεζάντες φράσεις από τον *Επιτάφιο*, ώστε να βοηθηθούν οι μαθητές στην ορθή σύνδεση των εικόνων με το κείμενο.

Καλό θα είναι ο καθηγητής από το πρώτο μάθημα να καταδείξει το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το υλικό αυτό. Συμπληρωματικά, αν υπάρξουν τα απαραίτητα περιθώρια χρόνου και το Λύκειο διαθέτει τα κατάλληλα οπτικοακουστικά όργανα διδασκαλίας, θα αποδειχτεί ωφέλιμος πλουτισμός της ερμηνευτικής διαδικασίας, αν ο καθηγητής παρουσιάσει στο σύνολό της τη ζωφόρο του Παρθενώνα, που, όπως είπαμε, αποτελεί το εικαστικό αντίστοιχο του *Επιταφίου* μνημείου της μοναδικής αίγλης της Αθήνας του «Χρυσού αιώνα».

6. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ

Στο δεύτερο μέρος του «*Επιμέτρου*» του διδακτικού εγχειριδίου φιλοξενούνται χωρία άλλων αρχαίων συγγραφέων, που πραγματεύονται τα ίδια ή παρόμοια θέματα με τον *Επιτάφιο* του Περικλή.

Η παράθεση των κειμένων αυτών εξυπηρετεί τριπλή διδακτική σκοπιμότητα: ι) Να γίνουν, με τη βοήθειά τους, καλύτερα κατανοητά τα χωρία του *Επιταφίου*, με τα οποία τα κείμενα αυτά παρουσιάζονται.

ζουν θεματική και νοηματική ομοιότητα· ii) να γίνει φανερό ότι οι κατακτήσεις του αρχαιοελληνικού πνεύματος δεν ήταν αποκλειστικό δημιούργημα χαρισματικών προσωπικοτήτων, αλλά αποτέλεσμα κοινής προσπάθειας περισσοτέρων· και μάλιστα, οι κατακτήσεις αυτές δεν συντελέστηκαν κατά την πορεία μιας γενιάς, αλλά περισσοτέρων· άρα οι ιδέες που διατυπώνονται στο έργο που διδάσκουμε δεν ανήκουν εξολοκλήρου και στο σύνολό τους στον συγκεκριμένο συγγραφέα, αλλά είναι κοινό δημιούργημα, κοινό κτήμα, κοινοί τόποι ευρύτερα αποδεκτοί, που πρέπει ν' αποδοθούν στη συνολική προσπάθεια των Ελλήνων, και iii) να δοθεί μια ακόμη ευκαιρία ευρύτερης γραμματολογικής κατατόπισης των μαθητών, με την αναφορά αρκετών αρχαίων συγγραφέων, που ανήκουν σε διάφορα γραμματολογικά είδη, και συγκεκριμένων έργων τους.

Για την αμεσότερη σύνδεση των κειμένων αυτών, σε κάθε περίπτωση προτάσσεται ο αριθμός του κεφαλαίου, με το περιεχόμενο του οποίου συσχετίζονται. Στην περίπτωση που οι χρονικοί περιορισμοί δεν επιτρέπουν την αναφορά των χωρίων αυτών στην αίθουσα διδασκαλίας, καλό είναι να συνιστούμε στους μαθητές να τα διαβάσουν στο σπίτι τους.

7. ΟΙ ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΜΕΛΕΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ

Η παιδαγωγική αξιοποίηση κειμένων νεότερων ερμηνευτών, για να βοηθηθούν οι μαθητές να συλλάβουν, στο σύνολό του και κατά βάθος, το νοηματικό περιεχόμενο ενός σημαντικού μνημείου λόγου, όπως είναι ο *Επιτάφιος*, είναι ένα από τα αιτήματα της σύγχρονης σχολικής πράξης. Για το λόγο αυτό παραθέσαμε στο τελευταίο μέρος του «Επιμέτρου» κείμενα τριών καταξιωμένων φιλόλογων, που διακρίθηκαν για την πρόθεσή τους να φέρουν κοντά στο σύγχρονο άνθρωπο τον αρχαιοελληνικό στοχασμό· τα κείμενα αυτά πιστεύουμε ότι έχουν σημασία αυτά καθαυτά, χωρίς να επικαλύπτουν το ένα το άλλο, αλλά μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται, και – κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία – για ορισμένα σημεία του *Επιταφίου* διατυ-

πώνουν διαφορετική άποψη. Με αυτό τον τρόπο μπορούν να βοηθήσουν το μαθητή ν' αντιληφθεί ότι τα αρχαιοελληνικά κείμενα δεν είναι πάντοτε μονοσήμαντα, αλλά κρύβουν και δυνατότητες διαφορετικής ερμηνείας.

Ο καθηγητής, που θα βοηθηθεί στο έργο της ερμηνείας, αν μελετήσει τα κείμενα αυτά πριν αρχίσει τη διδασκαλία του *Επιταφίου* στην τάξη του, καλό είναι να περιμένει την ολοκλήρωση της ερμηνευτικής εργασίας και τότε ν' αναθέσει στους μαθητές ως «κατ' οίκον εργασία» τη μελέτη των κειμένων αυτών, ώστε η γενική θεώρηση που θ' ακολουθήσει (βλ. παραπάνω, σελ. 11) να πλουτιστεί με την αξιοποίηση των απόψεων των σημαντικών φιλολόγων-συγγραφέων των κειμένων.

Εδώ, στο «Βιβλίο του Καθηγητή», προσθέτουμε δύο ακόμη παρόμοια κείμενα, των G. Glotz και Ι.Θ. Κακριδή, που δεν τα εντάξουμε στο διδακτικό εγχειρίδιο, για ν' αποφευχθεί η διόγκωσή του, κι ακόμη επειδή απαιτείται κάποια μεγαλύτερη προσπάθεια για την κατανόησή τους. Τέλος, παραπέμπουμε στις σελ. 253-257 του βιβλίου του Α. Στέφου *Έπος και δράμα*, Αθήνα, 1999, όπου το άρθρο της J. de Romilly «Ο Επιτάφιος λόγος».

α) Οι Αθηναίοι είχαν απόλυτα αντιληφθεί ότι η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας σε μια πόλη με μεγάλο πληθυσμό, όπως η δική τους, ήταν ένας μεγάλος νεωτερισμός. Ήταν περήφανοι για το πολίτευμά τους. Από τα τρία πολιτεύματα που διέκριναν οι Έλληνες, μόνο ένα τους φαινόταν πως άρμοζε στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου: εκείνο που αντιπαρέθετε την αρχή της ισότητας στις αρχές των ολιγαρχικών και κρατούσε απέναντι στην τυραννίδα το δικαίωμα στην ελευθερία. Ελευθερία, ισότητα ήταν το κατεξοχήν έμβλημα των Αθηναίων· σ' αυτό πρόσθεσαν τη συναδέλφωση, με τον όρο *φιλανθρωπία*. Οπωσδήποτε, με αίσθημα υπερηφάνειας συνέκριναν την πόλη τους με όλες τις άλλες και ειδικά με τη Σπάρτη, το περιπόθητο καταφύγιο όλων των αντιπάλων των ιδεών, που οι ίδιοι τους αγαπούσαν. Αναμφίβολα οι πολιτικοί και οι ποιητές της Αθήνας διόγκωσαν τα εγκώμια, όταν μιλούν για το πολίτευμά τους· αλλά αυτός ο λυρισμός, αυτός καθεαυτόν έχει ιστορική αξία· παρόμοιες αισθηματολογίες μάς βοηθούν να γνωρίσουμε την ψυχή ενός λαού· υπάρχουν ενθουσιασμοί

που αποκαλύπτουν ένα ιδεώδες.

Κανένας δεν εξέθεσε το ιδεώδες της Αθήνας με πιο αξιοθαύμαστη και πιο δυνατή ρητορική δεινότητα απ' ό,τι ο Θουκυδίδης. Μόνο που ο ιστορικός αποφεύγει επιμελώς να το παρουσιάσει ως δικό του· δε θα ήταν ειλικρινής, καθώς δεν είχε καμιά επιείκεια για την πολιτική της πόλης του. Κι έτσι αποδίδει στον φίλο τού Αναξαγόρα, στο πνεύμα που εμφύχωνε την αθηναϊκή δημοκρατία, στον «Ολύμπιο» που, με την απόλυτη ανωτερότητά του, κυριάρχησε για τριάντα χρόνια πάνω στις καθημερινότητες της αγοράς, στον Περικλή, αυτό το αξιοθαύμαστο υπόμνημα, που η κάθε λέξη του είναι σαν ένα χρυσό μετάλλιο για το άγαλμα της Πολιάδας Αθηνάς.

Όταν του ανατέθηκε να εκφωνήσει τη νεκρώσιμη δημηγορία (τον *Επιτάφιο*) για τους πολεμιστές που έπεσαν για την πατρίδα, ο ρήτορας διακηρύσσει ότι, χωρίς χρονοτριβή για το εγκώμιο όλων εκείνων που, στο παρελθόν ή στο παρόν, δημιούργησαν το μεγαλείο της Αθήνας, θα πραγματοποιεί τους θεσμούς και τα ήθη που είναι η ουσιαστική αιτία της δύναμης και της ευδαιμονίας της.

(Στη συνέχεια ο συγγραφέας αποδίδει συνοπτικά το περιεχόμενο του μέρους του *Επιταφίου* που αναφέρεται στο «ἀπό δὲ οἴας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἴας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἴων μεγάλα ἐγένετο», δηλ. των κεφαλαίων 37-41).

Ακόμα κι αν οι ιδέες που εκθέτει ο Περικλής είναι πολύ ωραίες και πολύ καλά διαρθρωμένες, έτσι που να δίνουν την πιστή και ολοκληρωμένη εικόνα της πραγματικότητας, όμως δεν κάνουν τίποτ' άλλο από το να ρίχνουν απάνω της έναν φωτισμό κολακευτικό, χωρίς να την παραμορφώνει. Εκείνο που εντυπωσιάζει περισσότερο σ' αυτά τα κεφάλαια του Θουκυδίδη δεν είναι οι διαπιστώσεις του σχετικά με τη δημοκρατική ισότητα· αυτές είναι ο κανόνας και θυμίζουν τους κοινούς τόπους για την *ισονομίαν*, που ενθουσίασε ήδη τον Ηρόδοτο και τον Ευριπίδη (Βλ. Ηρόδοτος III 80· Ευριπίδης, *Ικέτιδες*, 406 κεξ., 429 κεξ.). Όχι, αυτό που αξίζει να προσελκύσει την προσοχή μας είναι οι αναλύσεις για τις σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και το άτομο. Εδώ βρίσκονται οι αρχές, για τις οποίες θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενέπνευσαν την Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η πολιτική ελευθερία δεν είναι παρά η συνέπεια της ε-

λευθερίας που απολαμβάνουν όλοι οι πολίτες στην ιδιωτική τους ζωή. Λοιπόν, πού βρίσκεται αυτή η καταπίεση, που θα επέφερε στους πολίτες η παντοδυναμία του κράτους, σύμφωνα με μια πολύ διαδεδομένη προκατάληψη; Συνηθισμένοι να ζουν όπως τους άρεσε, παρεμβαίνουν, αν το θέλουν, κατευθείαν στη συζήτηση, που φωτίζει τις κοινές αποφάσεις τους. Έτσι αντιλαμβάνεται τα πράγματα ήδη ο Ευριπίδης, όταν βάζει στο στόμα του Θησέα, του ήρωα της δημοκρατίας, τα λόγια (Ίκέτιδες, 438-441):

Τούλεύθερον δ' ἐκεῖνο: «Τίς θέλει πόλει
χρηστόν τι βούλευμ' ἐς μέσον φέρειν ἔχων;»
Καὶ ταῦθ' ὁ χρήζων λαμπρὸς ἔσθ', ὁ μὴ θέλων
σιγᾶ. Τί τούτων ἔστ' ἰσαίτερον πόλει;

Συμπερασματικά, με όλες αυτές τις αρχές, η αθηναϊκή δημοκρατία του πέμπτου αιώνα έχει την τάση να κρατήσει μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στη νόμιμη εξουσία του κράτους και τα φυσικά δικαιώματα του ατόμου».

(G. Glotz, *La cité grecque*, Παρίσι, 1928, σελ. 153-156).

6) «Ακόμα και αν από τον κόσμο της κλασικής Αθήνας δεν μας είχε σωθεί τίποτε άλλο, ούτε κείμενο, ούτε αρχιτεχτόνημα, ούτε γλυπτό, ούτε αγγείο, έξω από τον επιτάφιο λόγο που καταχωρίζει ο Θουκυδίδης στο δεύτερο βιβλίο της ιστορίας του, και μόνο οι λίγες αυτές σελίδες θα αρκούσαν να μας αποκαλύψουν σε πόσο ύψος είχε φτάσει ο αθηναϊκός πολιτισμός στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνα: να μας φανερώσουν ακόμα πόσο δυνατό ένοιωθε ο Αθηναίος πολίτης το δεσμό του με την πόλη του και πόσο καλά ήξερε ποια τα δικαιώματά του και ποιες οι υποχρεώσεις του απέναντί της. Αν υπάρχει ένα κείμενο που να δίνει το αληθινό νόημα της δημοκρατίας και του πατριωτισμού, αυτό είναι ο Επιτάφιος.

Ο Επιτάφιος, όπως και το όνομά του άλλωστε δείχνει, είναι ένας λόγος που έβγαλε – καλύτερα: τον παρουσιάζει ο Θουκυδίδης να βγάζει ο Περικλής στα 430 π.Χ. πάνω από τους νεκρούς του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακού πολέμου. Το αττικό αυτό έθιμο, να τιμούν κάθε χρόνο όσους είχαν πέσει στη μάχη και μ' έναν επίσημο λόγο, είχε καθιερωθεί από πιο παλιά χρόνια. Έτσι σιγά σιγά διαμορ-

φώθηκε ένας τύπος επιτάφιου λόγου, που ο ομιλητής κάθε φορά ένωθε το χρέος να τον σεβάσσει: Παράλληλα με τον έπαινο των νεκρών, που αποτελούσε το κύριο θέμα, έπρεπε να τιμηθεί η αττική γη πρώτα, που σαν μάνα και όχι σαν μητριά γέννησε και ανάστησε τέτοιους πολίτες. Έπρεπε να τιμηθούν ακόμη οι παλιοί πρόγονοι, που έστησαν και στήριξαν την αθηναϊκή πολιτεία στα πρώτα της χρόνια και ακόμα έβγαλαν τέτοιους απογόνους. Έπειτα ο ρήτορας έπρεπε να στραφεί στους ζωντανούς, προπαντός στους νέους, και να τους παρακινήσει να σταθούν αντάξιοι των νεκρών, τέλος να πει λίγα παρηγορητικά λόγια στους γονείς, στις γυναίκες, στα αδέρφια και στα παιδιά, που είχαν χάσει τους δικούς των.

Τα κεφάλαια αυτά περιέχονται και στο λόγο του Περικλή, όπως λίγο πολύ τα συναντούμε σε όλους τους επιτάφιους λόγους που μας σώθηκαν από την αρχαία Ελλάδα, του Γοργία, του Λυσία, του Δημοσθένη, του Ύπεριδου και τον πλαστό του Σωκράτη, υπαγορευμένο τάχα από την περίφημη Ασπασία. Πώς ωστόσο ο Θουκυδίδης κατορθώνει στα κοινότυπα αυτά θέματα να δώσει καινούργια, απροσμέτρητη αξία, αυτό είναι το μυστικό της μεγαλοφυΐας. Το κακό είναι που σ' ένα σύντομο άρθρο δεν χωρεί η ανάλυση ολόκληρου του λόγου· έτσι θα περιοριστούμε σ' ένα δυο, οπωσδήποτε βασικά θέματα.

Το κέντρο του Επιτάφιου του Θουκυδίδου είναι ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας, πώς ανάθρεψε τον πολίτη της, για να φτάσει να την κάνει αξία να γίνει της Ελλάδος παιδείσις, το μεγάλο σχολείο της Ελλάδας ολόκληρης – σήμερα θα λέγαμε: του κόσμου όλου.

Η αθηναϊκή πολιτεία λέγεται δημοκρατία. Για τον Έλληνα της κλασικής εποχής ο «δήμος» αντιδιαστέλλεται με τους «ολίγους», δεν περιέχει λοιπόν ολόκληρο τον πληθυσμό. Έτσι, η αθηναϊκή δημοκρατία, για να δεχτεί όλους τους πολίτες κοντά της, αυτό θα πει, και τους αριστοκρατικούς, είναι υποχρεωμένη να απαρηνηθεί το όνομά της: Δημοκρατία θα πει κατά λέξη το κράτος του δήμου, και όμως στην Αθήνα τη δύναμη δεν την έχουν μόνο οι δημοκρατικοί· στα ιδιωτικά θέματα είναι όλοι – και δημοκρατικοί και αριστοκρατικοί – ίσοι μπροστά στο νόμο. Και πάλι όμως, στα δημόσια πράγματα, οι πολίτες δεν είναι μηχανικά ισοπεδωμένοι, όπως θα περίμενε

κανείς παρεξηγώντας το νόημα της αληθινής δημοκρατίας· εδώ δεν έρχεται να κυβερνήσει όποιος όποιος, μόνο και μόνο γιατί ήρθε η σειρά του· εδώ υπάρχει προτίμηση, και μάλιστα “προτίμηση από αρετής”.

“Αρετή” ήταν αρχικά μια έννοια καθαρά αριστοκρατική· την αρετή μόνο ένας άριστος (αριστοκράτης) μπορούσε να την ασκήσει· και, φυσικά, μόνο ένας άριστος είχε το δικαίωμα να πάρει μέρος στα πολιτικά. Αυτή την αριστοκρατική αρχή, ότι την πολιτεία ταιριάζει να την κυβερνούν μοναχά οι κάτοχοι της αρετής, βλέπουμε τώρα να την ενστερνίζεται μια δημοκρατική πολιτεία, μόνο που η αρετή εδώ δεν έχει καμιά πια σχέση με την καταγωγή, όπως στις γνήσιες αριστοκρατίες.

«Το όνομα της πολιτείας μας, επειδή ζούμε στηριγμένοι στους πολλούς και όχι στους λίγους, είναι δημοκρατία. Ωστόσο, οι νόμοι, όταν είναι για τις ιδιωτικές διαφορές, δίνουν σε όλους τα ίδια δικαιώματα. Όσο πάλι για την προσωπική επιβολή, κατά που βλέπουμε τον καθένα να προκίβει σε κάτι, όχι γιατί ήρθε η σειρά του, όσο γιατί είναι ικανός, γι’ αυτό τον προτιμούμε να πάρει μέρος στα δημόσια πράγματα. Ούτε πάλι κανένας εξαιτίας της φτώχειας του, φτάνει μόνο να έχει να κάνει κάτι καλό στην πόλη μας, βρίσκεται με κομμένο το δρόμο, επειδή του λείπει η κοινωνική επιβολή». Έτσι η Αθήνα ξέρει όλους τους πολίτες της ίσους μπροστά στο νόμο και διαλέγει τον καλύτερο να την κυβερνήσει, ας είναι αριστοκράτης, ας είναι και απλός άνθρωπος του λαού, ας είναι πλούσιος, ας είναι και φτωχός.

«Και ενώ στην ιδιωτική μας ζωή περνούμε απείραχτα μεταξύ μας, σαν πολίτες είναι διὰ δέος, από εσωτερικό σεβασμό που δεν παρανομούμε, πειθαρχώντας στους άρχοντές μας κάθε φορά και στους νόμους, ξεχωριστά σ’ αυτούς που έχουν γίνει για να βοηθούν τους αδικημένους, και σ’ αυτούς που ας είναι και άγραφοι, όμως σε κάνουν το δίχως άλλο να ντρέπεται να τους πατήσεις».

Ο πολίτης, όταν φτάσει να μην παρανομεί όχι γιατί φοβάται την τιμωρία του νόμου, αλλά γιατί του το επιβάλλει η συνείδησή του – ο πολίτης αυτός είναι αληθινά ελεύθερος. Είναι ο άνθρωπος που τηρεί τους νόμους της πολιτείας, γιατί νιώθει πως είναι υπόλογος απέναν-

ντι στον ίδιο του τον εαυτό. Να κάνεις το σωστό, γιατί θέλεις να το κάνεις, όχι γιατί φοβάσαι το χωροφύλακα· να κάνεις περιττούς τους εξωτερικούς φραγμούς, γιατί έχεις υψώσει εσωτερικούς φραγμούς μέσα σου· να πάψεις να είσαι ετερόνομος και να γίνεις αυτόνομος – αυτό πρέπει να είναι το ιδανικό του ανθρώπου που αγωνίζεται να ολοκληρώσει το νόημα της ελευθερίας μέσα του. Ελεύθερος δεν θα πει να κάνεις ό,τι σου κατέβει και όπου σε τραβολογούν οι ορμές σου· θα πει να κάνεις αυτό που πρέπει, όμως γιατί το θέλεις ο ίδιος, και όχι γιατί το θέλουν άλλοι.

Φιλοκαλούμέν τε γάρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας... Οι Αθηναίοι αγάπησαν την ομορφιά, χωρίς να πάψουν να είναι απλοί· αγάπησαν τη θεωρία, χωρίς να πάψουν να είναι άνθρωποι της δράσης. Τα πλούτη τους σπρώχνουν σε έργα, όμως και τη φτώχεια τους κοιτάζουν με έργα να τη δαμάσουν. Ο κάθε Αθηναίος γνοιάζεται για το σπίτι του, χωρίς ούτε για μια στιγμή να πάψει να γνοιάζεται και για την πόλη του· γιατί οι Αθηναίοι είναι οι μόνοι που όποιον δεν παίρνει μέρος στα πολιτικά τον θαρρούν άνθρωπο άχρηστο. Η βολική φιλοσοφία του άπραγμόνως ζῆν, της αποτραβηγμένης από το κοινωνικό σύνολο ζωής, δεν έχει θέση στην αθηναϊκή δημοκρατία.

Ο Αθηναίος συνδυάζει τη θεωρία και την πράξη· τον λόγο που χρειάζεται, για να του δείξει πώς να ενεργήσει σωστά. Από τους άλλους ανθρώπους, αντίθετα, οι μισοί, όσοι δεν βάζουν το μυαλό τους να δουλέψει, φτάνουν στην αποκοτιά, οι άλλοι μισοί, όσοι στοχάζονται και καλοζυγιάζουν τα πράγματα, στο τέλος φοβούνται και δεν παίρνουν καμιά απόφαση. Μόνο οι Αθηναίοι έχουν τόση δύναμη ψυχής, ώστε και να αναμετρούν καλά καλά τον κίνδυνο και να αποθαρρεύονται να τον αντιμετωπίσουν.

Ο δύσπιστος αναγνώστης θα αναρωτηθεί, φοβούμαι, αν βρίσκονται πολλοί πάνω στη γη άνθρωποι, που να κλείνουν μέσα τους τόσες γόνιμες αντιθέσεις: δημοκρατικές και αριστοκρατικές αρχές· φιλοκαλία και απλότητα· θεωρία και δράση· επιμέλεια για τα οικεία και επιμέλεια για τα πολιτικά· επίγνωση του δεινού που έρχεται και κουράγιο να το αντιμετωπίσουν αντρίκια. Ακόμα θα αναρωτηθεί αν οι Αθηναίοι είχαν αλήθεια στα χρόνια του Περικλή καταφέρει να

πραγματώσουν την τέλεια δημοκρατία, όσο μας την παρουσιάζει ο Επιτάφιος. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης άλλωστε στο υπόλοιπο έργο τους δείχνει το πρόσωπο της αθηναϊκής πολιτείας ασκημισμένο από όχι λίγες κακότητες: ούτε η αδικία, ούτε η παρανομία, ούτε η αστοχασία, ούτε τα αλόγιστα πάθη, ούτε καν η προδοσία είχαν λείψει στα χρόνια εκείνα, χρόνια πολέμου άλλωστε, ας μην το ξεχνούμε.

Στον δύσπιστο αναγνώστη θα ήθελα να θυμίσω πως την τέλεια εκπλήρωση ενός ιδανικού δεν την έχουν οι θεοί χαρίσει στον άνθρωπο, και ο Θουκυδίδης μας δίνει εδώ μιαν ιδανική εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας. Το ιδανικό είναι το τέρμα ενός αγώνα, ένα τέρμα που όχι μόνο είναι άφταστο, αλλά και πρέπει να μείνει άφταστο: γιατί μόνο αν κυνηγήσεις το αδύνατο, θα κατορθώσεις αυτό που είναι ανθρώπινα δυνατό ως την άκρη. Η τελειότητα είναι των θεών μόνο κατηγορήμα, ενώ ο θνητός δεν κάνει άλλο παρά να παλεύει για την τελειώσή του, κι ας το ξέρει και ο πιο γενναίος πως θα έρθει η ώρα κάποτε που θα γονατίσει στη μέση του δρόμου.

Είναι αλήθεια πως ο Θουκυδίδης δεν μας δίνει την πραγματική εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας. Οπωσδήποτε, δεν έχουμε κανένα λόγο να τον κατηγορήσουμε γι' αυτό, αφού γράφει λόγο πανηγυρικό, που από τη φύση του ανέχεται την υπερβολή του επαίνου. Άσχετα όμως με τον πανηγυρικό τόνο του λόγου, ποιος μπορεί ν' αρνηθεί πως η Αθήνα του Περικλή στάθηκε περισσότερο από κάθε άλλη ιστορική περίοδο πιο κοντά στην πραγμάτωση μιας τέτοιας ιδανικής πολιτείας;

Και κάτι άλλο: Ένας λόγος πανηγυρικός δεν έχει μοναδικό σκοπό να μνησεί αυτά που έγιναν, αλλά και να φρονηματίσει, δείχνοντας αυτό που πρέπει να γίνει – να φρονηματίσει πλασματικά τους σύγχρονους ακροατές, ουσιαστικά όμως όλον τον μεταγενέστερο κόσμο, όταν μάλιστα έχουμε να κάνουμε με ένα κτήμα ές αιεί, όπως η συγγραφή του Θουκυδίδη. Και είναι βέβαιο πως ο μεγάλος ιστορικός θέλησε να υψώσει μπροστά στον άνθρωπο όλων των καιρών και τόπων ένα ιδανικό ζωής, που αξίζει να παλέψει κανείς να το πραγματώσει, και ας μην τον αφήνει η ωμή ζωή να το πραγματώσει απόλυτα».

(Ι.Θ. Κακριδής, Ελλήνων λόγοι, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 173-179)

Βιβλιογραφικός οδηγός

Με αφετηρία την πληροφόρηση που παρέχεται στο διδακτικό μας εγχειρίδιο και το «βιβλίο του καθηγητή», καλό είναι να εμβαθύνουμε περισσότερο στο έργο του Θουκυδίδη γενικότερα και ειδικότερα στον «Περικλέους Επιτάφιο» προσφεύγοντας κατά πρώτο λόγο στα γνωστά όργανα μελέτης: το στέρεο έργο του A.W Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, Οξφόρδη, 1950-1956· την έκδοση του Θουκυδίδη (με εισαγωγή, κατατοπιστικά σημειώματα, σχόλια και μετάφραση στα γαλλικά) της J. de Romilly στη σειρά των *Belles Lettres*· και το αναντικατάστατο *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* των Η. Liddell-R. Scott- Α. Κωνσταντινίδου.

Συμπληρωματικά, παραθέτουμε μια βιβλιογραφία χρηστική, που φαίνεται σχετικά προσιτή στον Έλληνα φιλόλογο· για όποιον θέλει να κατατοπιστεί περισσότερο, στα βιβλία που ακολουθούν υπάρχει πλουσιότερη βιβλιογραφία:

– Bury J., *Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί* (μετ. Φ. Βώρος), Αθήνα, 1970.

– Γεωργοπαπαδάκου Α., *Εκλεκτά μέρη από τον Θουκυδίδη*, Θεσσαλονίκη, 1974.

– Easterling P.E.-B.M.W. Knox, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μετ. Ν. Κονομή), Αθήνα, ³1993, σελ. 585-605.

– Finley J., *Θουκυδίδης* (μετ. Τ. Κουκουλιός), Αθήνα.

– Croiset M., *La civilisation de la Grèce antique* Παρίσι, 1969.

– *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Γ2, σελ. 440-447 (Ι.Θ. Κακριδής)

– Κακριδής Ι.Θ., *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Αθήνα 1941.

– Κακριδής Ι.Θ., *Περικλέους Επιτάφιος*, Αθήνα, ⁶1977.

– Κακριδής Ι.Θ., *Ελλήνων λόγοι*, Θεσσαλονίκη, 1981 σελ. 132-180.

– A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μετ. Αγ. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη ⁵1981, σελ. 632-669.

- Ρ. Λίβινξτον, *Το ελληνικό πνεύμα και η σημασία του για μας* (μετ. Β. Τατάκης), Αθήνα.
- J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη* (μετ. Ελ. Κακριδή), Αθήνα, 1988
- Ξ. Συκουτρής, *Μελέται και Άρθρα*, Αθήνα 1956, σελ. 556-584.
- Εμμ. Τσαγκαράκης-Εμμ. Φραγκίσκος, *Θουκυδίδη Ιστορία* (Β' Λυκείου), ΟΕΔΒ.
- Υπουργείο Παιδείας Κύπρου, *Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος*, Λευκωσία 1986.